

HALLFREÐUR ÖRN EIRÍKSSON

ÞJÓÐSAGNASÖFNUN OG ÞJÓÐFRELSISHREYFING

Á ENGUM einum manni hvíldi söfnun íslenskra þjóðfræða á 19. öld þyngra en Jóni Árnasyni (1819–1888). Freistandi væri að skrifa um söfnun hans í heild, en í þessari grein fjalla ég eingöngu um einn þátt hennar, söfnun sagna og ævintýra. Þar að auki mun ég binda mig í höfuðatriðum við tímabilið 1845–1864, þ. e. a. s. frá því að Jón Árnason og Magnús Grímsson tóku til við söfnun þjóðfræða og þangað til að seinna bindi þjóðsagna- og ævintýrasafns Jóns Árnasonar kom út í Leipzig. Ástæðan er sú, að á þessu tímabili var lagður grunnur að söfnun íslenskra sagna og ævintýra, sem ekki hruggaðist að kalla fyrir en með hljóðritunartækninni. Þá ætla ég einnig að rekja aðdragandann að þessari söfnun, því að einungis á þann hátt er unnt að gera grein fyrir breytilegum forsendum söfnunar íslenskra sagna og ævintýra, allt frá því að fyrst er reynt að safna þjóðsögum með skipulögðum hætti og fram að 1864.

Síðast á 18. öld og í upphafi hinnar 19. hófust dönsk stjórnvöld handa við að bylta miðaldarþjóðfélaginu íslenska. Með afnámi einokunarverslunarinnar dönsku árið 1787 og frekari rýmkun verslunarháttanna árið 1816 var gróðursettur ofurlítill vísir að íslenskri kaupmannastétt, og sala jarða biskupsstólanna sem hófst 1785 og stóð nokkuð fram yfir 1800 kom fótunum undir stétt sjálfseignarbænda. Á þessum stéttum hvíldi þjóðfrelsisbaráttan á 19. öld, og henni óx fiskur um hrygg nokkurn veginn í réttu hlutfalli við eflingu þeirra, þrátt fyrir tímabundna ósigra eins og á þjóðfundinum 1851. En þessi þróun var hæg, enda ekki annars að vænta upp úr Móðuharðindunum, og í Napóleonsstyrjöldunum kom alvarleg snurða á þennan veika hagvaxtarþráð. En batnandi árferði og aukið verslunarfrelsi bættu samt mjög úr skák, og þjóðin sótti í sig veðrið með hverjum áratug. Þegar tilskipun um stéttþing í Danmörku var gefin út árið 1831, höfðu Íslendingar safnað nægum þrótti til að geta tekið hraustlega undir, og næstu tuttugu árin

gátu þeir gert heldur betur en að halda þokkalega í við stjórnmála-þróunina í Danmörku.

Það var ekki fyrr en með þjóðfrelsinhreyfingunni, að rómantíska stefnan gat farið að festa hér rætur, enda þótt einstakir menn eins og t. d. Jón Espólín sýslumaður og sagnfræðingur, sem þýddi Ossian-kviðurnar, eitt höfuðrita rómantísku stefnunnar, hefðu orðið snortnir af henni fyrr. Undir merkjum rómantísku stefnunnar var barátta þjóðfrelsinhreyfingarinnar háð hérlandis eins og víðar um Evrópu.

Mönnum kann að virðast það undarlegt, að jafn ólíkir einstaklingar og Finnur Magnússon prófessor og Jón Sigurðsson forseti skuli báðir hafa orðið til þess að veita söfnun munnmælasagna brautargengi. Þetta verður þó skiljanlegt, þegar það er haft í huga, að báðir hölluðust þeir að rómantísku stefnunni, en undir merkjum hennar var baráttan fyrir jákvæðu mati á þjóðfræðum háð á 19. öld. Raunar var það svo, að rómantíska stefnan ætlaði varla að duga íslenskum þjóðfræðum.

En rómantíska stefnan hafði orðið fyrri til að skjóta rótum í andlegu lífi dönsku þjóðarinnar en hinnar íslensku, og Kaupmannahöfn var höfuðborg Íslands á dögum Finns Magnússonar. Þess vegna var það engin tilviljun, að frumkvæðið að fyrstu skipulögðu munnmælasagna-söfnuninni hérlandis skyldi koma frá Danmörku. Hitt kann að virðast undarlegt, að það var Konunglega fornfræðanefndin, — í henni var Finnur Magnússon prófessor —, en ekki Hið íslenska bókmenntafélag, sem stóð að söfnuninni. Var það samt stofnað árið 1816, ári fyrr en Fornfræðanefndin tók til við að skipuleggja söfnunina. Þetta verður skiljanlegt, þegar þess er gætt, að hjá Fornfræðanefndinni var sagnasöfnunin eins konar aukageta söfnunar fróðleiks um fornleifar. Orðalag 10. liðs spurningaskrárinnar, sem samin var 1817: 'sögusagnir meðal almúgans um fornmennt, (aðrar en þær sem til eru í rituðum sögum) merkileg pláts, fornan átrúnað eður hjátrú á ýmsum hlutum, sérlega viðburði o. s. frv., einkum nær þær viðvíkja slíkum fornaldarleifum,'¹ tengdi sagnasöfnunina skýrslugerðinni um fornleifar á eðlilegan hátt. Það getur líka verið, að Finni Magnússyni hafi fundist þetta ráðlegast, annars gæti allt orðið óvissara um svörin hjá upplýsingarsinnaðri prestatétt landsins. En hvað sem fyrir Finni hefur vakað, urðu undirtektir prestanna heldur dræmar og margir gerðu athugasemdir í upplýsingartón um rénandi hjátrú almúgans og uppdráttarsýki í munn-

¹ Sjá Lovsamling for Island VII (Kjöbenhavn 1857), bls. 660.

mælasögum.² Að sumu leyti var þetta rétt, t. d. voru tröllasögur þá mjög komnar á fallandi fót, en í heild var þetta rangt eins og margir þjóðsagnasafnarar áttu eftir að sanna allt fram á þessa öld. Tvennt hefur því komið til. Annaðhvort hafa prestarnir, a. m. k. sumir hverjir, spurt þannig að alþýða manna hefur ekki viljað svara eða þá að þeim hefur ekki þótt þess virði að skrá þennan sagnafróðleik.

Hið íslenska bókmenntafélag stóð að annarri skipulögðu tilrauninni til að safna munnmælasögum hérlendis. Árið 1839 sendi það Spurningar til sóknalýsinga presta og prófesta á Íslandi, og 69. spurningin hljóðaði svo: 'Eru nokkrar fornsögur manna á milli og hverjar? eður fáheyrð fornkvæði og hver?'³ Orðalag spurningarinnar hefur getað valdið misskilningi og menn því ekki alltaf skilið, hvort við væri átt ritaðar sögur eða munnmælasögur, en engu að síður varð nokkur árangur af þessari tilraun. En enn var langt í land, að íslenskir menntamenn væru yfirleitt orðnir sannfærðir um gildi rækilegrar söfnunar þjóðkvæða og munnmælasagna. Afstaða þeirra skipti hins vegar höfuðmáli eins og Jón Árnason átti eftir að sannreyna síðar. Ástæðan til þess var sú, að menntamennirnir áttu langhægast með að bindast samtökum, enda íslensk borgarastétt enn lítt komin á legg. Við latínuskólann á Bessastöðum og síðar við Lærða skólann í Reykjavík og Kaupmannahafnarháskóla hittust hinir verðandi menntamenn og fengu þar mörg tækifæri og góð til að ræða landsins gagn og nauðsynjar. Af tækifærunum veitti víst ekki, því að á menntamönnum hvíldi mikil ábyrgð varðandi stefnumörkun og skipulagningu stjórn mála- og menningarbaráttu vaknandi þjóðar. Fátt þótti þessum menntamönnum sér óviðkomandi um íslenskt þjóðlíf, og árið 1838 birtist athyglisverð ritstjórnargrein í Fjölni, m. a. um gildi þjóðfræða. Hvöttu greinarhöfundar, — en annar þeirra var sennilega Jónas Hallgrímsson —, til að 'prestar og aðrir fróðleiksmenn, sem hægast eiga aðstöðu, tækju sig til, og lægju út fyrir allt þessháttar, hvor í kringum sig, léti skrifa það upp, og kæmu því so á óhultan samastað, sosem t. a. m. í bókasafnið í Reykjavík, so það glatist ekki héðan af, sem enn er til.'⁴ Brýndu þeir

² Sveinbjörn Rafnsson hefur búið skýrslur þessar undir prentun fyrir Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi undir heitinu Frásagnir um fornaldarleifar 1817–1823, og eru þær nú í prentun.

³ Sjá Hið íslenska bókmenntafélag. Stofnan félagsins og athafnir um fyrstu fimmtíu árin 1816–1866 (Kaupmannahöfn 1867), bls. 78.

⁴ Fjölnir (Fjórða ár. Kaupmannahöfn 1838), bls. 13.

svo landa sína með því, sem þeir héldu, að helst mundi bíta: 'Sona voru einusinni á hrakningi kvæðin, sem nú eru komin í Eddu og allar þjóðir öfunda okkur af.'⁵ Að lokum klykkto greinarhöfundar út með því að benda á vaxandi álit merkismanna víða um Evrópu á þjóðfræðum. Ekki vita menn nú til neinna safna, sem beinlínis eiga rætur sínar að rekja til þessarar brýningar, en ekki er ég grunlaus um, að þetta hafi orðið til að vekja suma til umhugsunar og jafnvel athafna. Frá því um 1840 eru nefnilega til nokkur söfn munnmælasagna, sem bændur og vinnumenn skráðu.

Árið 1845 gerðist það svo, að Jón Árnason og Magnús Grímsson (1825–1860), báðir Bessastaðamenn, hófu söfnun þjóðfræða, og árið eftir tók Hið konunglega norræna fornfræðafélag í sama streng. Svo hefur löngum verið talið, að ákvörðun þeirra vinanna hafi verið mikilvægari en boðsbref Fornfræðafélagsins, því að hún reyndist upphafið að mikilli og afdrifaríkrí söfnun þjóðfræða, en söfnun Fornfræðafélagsins varð aldrei mikil að vöxtum. Samt hefur varla getað hjá því farið, að boðsbref félagsins hafi styrkt þá félagana.⁶ Samkvæmt óyggjandi heimildum fengu þeir Jón og Magnús hugmyndina að söfnun sinni af lestri hins margfræga ævintýrasafns Grimmsbræðra, Kinder- und Hausmärchen, en þeir þekktu til söfnunar munnmælasagna í Danmörku og líklega einnig í Noregi. Væri það ómaksins vert að gera frekari grein fyrir þekkingu þeirra á evrópskum þjóðsagna- og ævintýrasöfnum, hugsanlegum áhrifum þessara safna á söfnun og útgáfu Jóns og Magnúss og hugmyndum þeirra félaga um munnmælasögur yfirleitt. Árið 1852 gáfu þeir Jón og Magnús svo út lítið safn sagna og þjóðkvæða, sem þeir kölluðu Íslenzk æfintýri, en fáir tóku þeim vel af áhrifamönnum. Einn þeirra fáu var Jósep Skaftason læknir, og komst hann m. a. svo að orði um munnmælasögurnar í safninu: 'Eg fyrir mitt leyti óska, að sögurnar væru vel valdar, og ekki væri tekinn allur skollinn, því eigi þau (þ. e. Æfintýrin, HÖE) að lýsa 'skáldskap þjóðarinnar', þá verða þau að innihalda skáldlega þanka.'⁷ Sr. Sigurður Gunnarsson varði Æfintýrin,⁸ og í sama streng tók Þorvaldur Sívertsen umboðsmaður í Hrapsey. Í bréfi til Jóns Árnasonar, dagsettu 20. apríl 1852, getur

⁵ S. st.

⁶ Boðsbrefið er prentað í *Antiquarisk Tidskrift* (Tredie Hefte. Kjöbenhavn 1845), bls. i–viii.

⁷ Sbr. *Úr fórum Jóns Árnasonar* (Reykjavík 1950) I, bls. 32.

⁸ Sbr. *Úr fórum Jóns Árnasonar* I, bls. 31.

hann þar að auki um ástæðurnar til þess, að sumir höfðu andúð á Æfintýrunum: 'Suma, enda þá heldri og lærðu, hefi eg heyrt setja það helst út á þau, að þau glæddu álfa- og draugatrú, sem annars hefði nú verið í andarslitrunum, en það get eg ekki haldið.'⁹ En þrátt fyrir uppörvunarorð sr. Sigurðar og Þorvalds og betri viðtökur landa í Kaupmannahöfn við Æfintýrunum en hér innanlands lögðu þeir Jón og Magnús að mestu árar í bát næstu árin.¹⁰ Árið 1858 varð á þessu mikil breyting við komu þýska lögfræðiprófessorsins dr. Konrad Maurers hingað til lands, enda var Maurer hinn mesti áhugamaður um munnmælasögur. Sumarið 1858 ferðaðist hann víða um land og safnaði þeim allt hvað af tók, og veittist honum það létt enda bæði almæltur á íslensku og kunni vel að segja frá. Safn sitt þýddi Maurer á þýsku og kom það út í Leipzig árið 1860.¹¹ Söfnun Maurers og loforð hans um liðveislur hjá þýskum útgefendum við útgáfu á væntanlegu safni Jóns Árnasonar hleypti nýju fjöri í Jón, — Magnús Grímsson átti þá skammt ólifað —, og haustið 1858 samdi Jón Hugvekju um alþýðleg fornfræði og sendi hana nær 40 mönnum, aðallega prestum, en einnig nokkrum fræðimönnum í bændastétt.¹² Sem kunnugt er lét árangurinn lítt á sér standa.

Mönnum hefur sem von er orðið mjög starsýnt á hinn skjóta og ágæta árangur Jóns Árnasonar á árunum 1858 til 1864. Sá árangur var auðvitað Maurer mjög að þakka. Viðtækt söfnunarstarf hans, ekki síst ferðir hans víða um land, og útkoma safnsins hefur hvorttveggja vakið marga til vitundar um gildi íslenskra munnmælasagna, eins og Maurer ætlaðist til.¹³ Má benda á, að sumir sem söfnuðu fyrir Maurer studdu einnig Jón Árnason. Þá er það líklegt, að íslenskir menntamenn

⁹ Sbr. Úr fórum Jóns Árnasonar I, bls. 32.

¹⁰ Sbr. formála Jóns Árnasonar að Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum I, bls. xx. Ný útgáfa. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík 1954.

¹¹ Isländische Volkssagen der Gegenwart. Vorwiegend nach mündlicher Überlieferung gesammelt und verdeutscht von Dr. Konrad Maurer. Leipzig 1860. — Eftir dr. Konrad Maurer hefur einnig verið gefið út rit um þjóðsögur: Die bayerischen Volkssagen von Konrad Maurer. München 1859.

¹² Prentuð í Norðra 13–14, 1859, bls. 56.

¹³ Í bréfi til Jóns Árnasonar 9. okt. 1859 (Ny kgl. saml. 130, 4to) kemst Maurer svo að orði m. a.: 'Die Sammlung wird 10–12 Bogen füllen, und theils dieses geringeren Umfanges wegen theils weil sie in Deutscher Sprache erscheint, meine ich dass sie eine ganz gute Vorbereitung für die Aufnahme Ihres Unternehmens beim Publicum bilden soll.'

hafi gert sér betri grein fyrir gildi munnmælasagnanna, þegar þeir fréttu af góðum viðtökum safns Maurers hjá fjölda erlendra blaða og tímarita, m. a. í franska tímaritinu *Revue des deux mondes*.¹⁴ Varla hefur Jón Árnason farið að liggja á þeim fréttum frá Maurer. Aðstoð Maurers við að koma íslenskum sögnum og ævintýrum á prent hjá virðulegu forlagi í Leipzig skipti einnig höfuðmáli eins og á stóð. Það er einkar ólíklegt, að Jón Árnason hefði á þessum árum fengið íslenska útgefendur til að gefa út safn munnmælasagna, síst jafnstórt og þýski útgefandinn Rost lofaði að gefa út. En það var heldur ekki auðvelt að gefa 80 arka safn íslenskra þjóðfræða út í Þýskalandi með hagnaði. Hann var mjög óviss.¹⁵

En margt hafði líka breyst á tiltölulega fáum árum. Prestarnir, sem urðu Jóni Árnasyni drýgstir við að safna til Leipzigútgáfu Íslenskra þjóðsagna og ævintýra, voru margir hverjir skólalærdur Jóns og Magnúss. Yfirleitt voru langflestir skrásetjarar Jóns Árnasonar úr hópi lærðra manna fæddir um eða eftir að kreppu og einangrun Napóleonsstyrjaldanna lauk, og um marga skrásetjara úr bændastétt var líkt á komið. Þá má heldur ekki gleyma því, að hinir latínuskólalagengnu skrásetjarar Jóns Árnasonar hafa væntanlega átt auðveldara með að færa í stílinn en margar fyrri kynslóðir þeirra. Í Bessastaðaskóla voru í fyrsta skipti, svo vitað sé, íslenskar stílæfingar tvisvar í viku, a. m. k. í neðri bekk. Þar að auki óx mönnum drjúgum leikni í ritun móðurmálsins í grískutímum málsnillingsins Sveinbjarnar Egilssonar, að því er mörgum hefur borið saman um.¹⁶

Hve nærri standa textarnir í Íslenskum æfintýrum og Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum munnmælunum sjálfum? Í formála Jóns og

¹⁴ Bók Maurers var vel tekið m. a. í hinu þekktu franska tímariti *Revue des deux mondes* sbr. eftirfarandi orð í bréfi Maurers til Jóns Árnasonar (í Ny kgl. samling, utl. 130, 4to) 24. júní 1860: 'Vielleicht interessirt es Sie als ein Prognosticon dessen was Ihrem eigenen Werke bevorsteht, dass mein Buch in einer Reihe von Journalen mehr oder minder eingehend besprochen worden ist, am ausführlichsten und mit warmer Theilnahme in der Pariser *Revue des deux mondes*.'

¹⁵ Sbr. bréf Maurers til Jóns Árnasonar (í Ny kgl. saml. 130, 4to) 29. maí 1861: 'Der Verleger ist vertragsmässig gebunden, 80 Druckbogen zu drucken, nicht mehr, und hat mir auch bereits wiederholt ganz bestimmt erklärt, dass er auf mehr sich nicht einlasse, da der buchhändlerische Erfolg des Unternehmens immerhin ein sehr problematischer sei.'

¹⁶ Saga Íslendinga (Sjöunda bindi. Samið hefur Þorkell Jóhannesson. Reykjavík 1950), bls. 381 og 383.

Magnúss að Íslenzkum æfintýrum 1852 er tekið fram, að útgefendum hafi einkum verið það 'hugfast, að aflaga ekkert í meðferðinni, heldur segja það með sömu orðunum, og tíðast er manna á meðal.'¹⁷ Þegar efnt var til nýrrar söfnunar haustið 1858 hefur Jón Árnason líklega hugsað sem svo, að skrásetningarmálið þyrfti engrar nýrrar athugunar við, heldur gætu Íslenzk æfintýri verið mönnum til leiðbeiningar um skráningu munnmælasagnanna. Afleiðingin varð svo sú, að í Hugvekju um alþýðleg fornfræði 1858 bað hann menn einungis að skrá 'eftir manna minnum.' Hins vegar hefur hann komist að því, þegar söfnunin var komin vel á veg, að ekki mætti við svo búið standa. Þess vegna lét hann í ljós þá ósk í Hugvekju um alþýðleg fornfræði árið 1861, að 'safnendur taki sem næst verður komist frásögn sögumanna, en kvæðin orðrétt eftir þeim, án þess neitt sé úr fellt eða í aukið, nema annar viti gjör eða greinilegar, sem þá yrði að geta sér í lagi.'¹⁸ Þetta er skýrlega orðað svo langt sem það nær. Í því felst, að skrásetjarar eigi að bera fyllstu virðingu fyrir gerðum og afbrigðum munnmæla hvers sagnamanns. Með samanburði þessara óska við ábendingar og tillögur Grimmsbræðra og breska þjóðsagnafræðingsins Georges Stephens má glöggst sjá, að ekki hafa þeir Jón og Magnús staðið hinum útlendu þjóðsagnafræðingum að baki í kröfuhörku um tryggð skrásetjara við frásagnarhátt sagnapulanna.¹⁹ En hvað þá um orðalagið og setningaskipunina? Í því sambandi er rétt að taka það fram, að heimildir skortir um, hvort Jón Árnason, Magnús Grímsson og skrásetjarar Jóns hafa skráð orðrétt eftir sagnamönnum jafnharðan og þeir sögðu frá eða þá rétt á eftir. Maurer gerði hvorttveggja. Það er heldur ekki vitað með fullri vissu, hvort munnmælasögur, sem menn skráðu eftir eigin minni, eru til í frumgerð eða þá í misjafnlega mikið breyttri hreinskrift. Þetta er slæmt, því að fyrir bragðið er illt að gera sér grein fyrir, hve textarnir standa nærri talmáli. Auðvitað mætti gera ráð fyrir því, að textarnir sem óskólagengnir menn skráðu eftir eigin minni, stæðu eða ættu að standa næst raunverulegum frásagnarhætti að öðru jöfnu. Illt er samt að trúá því bókstaflega, því að þessir skrásetjarar þekktu vel íslenskt ritmál í ýmsum myndum bæði af eigin lestri, upplestri og rímnakveðskap engu síður en hinir háskólagengnu. En frásagnarháttur

¹⁷ Sjá bls. iv.

¹⁸ Íslendingur 2. ár nr. 12, bls. 93.

¹⁹ Sbr. grein Hallfreðar Arnar Eiríkssonar 'Að aflaga ekkert í meðferðinni' í Ólafskrossi, Reykjavík 1980, bls. 24–26.

sagnamannanna var ekkert venjulegt talmál, að því er ætla má, heldur stílfærðasti þáttur þess.

Þegar Íslenskar þjóðsögur og ævintýri, sem Jón Árnason hafði safnað, komu út á árunum 1862–1864, hafði þjóðfrelshreyfingin eflst mjög frá því að Jón og Magnús hófu þjóðfræðasöfnun sína. Af þeim sökum væri forvitnilegt að athuga, hvort nokkurt samband gæti verið milli ágæts árangurs söfnunar Jóns og eflingar þjóðfrelshreyfingarinnar. Freistandi er að benda á þjóðfræðasöfnunina 1845–1852 og sóknina í þjóðfrelismálunum 1845–1851 í þessu sambandi. Svo er eins og áhugi á söfnun þjóðfræða fari aftur vaxandi seinast á 6. áratugnum, þegar þjóðfrelshreyfingin fór að sækja í sig veðrið á ný. En þetta verður auðvitað aldrei fullsannað. Á hinn bóginn er auðvelt að rekja þræði milli þjóðfrelshreyfingarinnar og söfnunar Jóns Árnasonar upp úr 1858. Margir þeirra sem stóðu í fylkingarbrjósti hinna þjóðlegu afla, studdu Jón Árnason með ráðum og dád. Þar má nefna Arnljót Ólafsson og Guðbrand Vigfússon, sem báðir voru um árabíl í forstöðunefnd Nýrra félagsrita. Þá koma þjóðfundarmennirnir sr. Sigurður Gunnarsson, sr. Sveinn Níelsson og Páll Melsted sagnfræðingur. Ekki má heldur gleyma sr. Eiríki Kúld, Runólfi M. Ólsen umboðsmanni á Þingeyrum og Jóni Sigurðssyni á Gautlöndum. Væri fróðlegt að huga nánar að skrásetjendahóp Jóns Árnasonar frá þessu sjónarmiði, þó að heimildaskortur mundi að vísu setja þeim rannsóknum ákveðnar skorður. Svo má að sjálfsögðu ekki gleyma ritdómi Jóns Sigurðssonar, oddvitans sjálfs, um þjóðsagna- og ævintýrasafn Maurers í Nýjum félagsritum árið 1860.²⁰ Þar kemst forseti m. a. svo að orði: 'Látum vera, að mörg trú sé hjátrú og hindurvitni; vér getum ekki að því gjört, að oss finnst þessi trú vera samfara einhverju andlegu fjöri, og skáldlegri tilfinningu, sem ekki finnst hjá þeim, er þykjast svo upplýstir að trúa engu.'²¹ Síðar í ritdómnum ræðir forseti um munnmælasögurnar m. a. á þessa leið: 'Enginn sá, sem les 'alþýðusögur' Maurers, getur annað en sannfærst um, að sú þjóð, sem er svo auðug í þeirri grein, megi hafa mikið sálarafli og fjölhæfar andlegar gáfur, en þetta er bæði oss til sæmdar og höfundinum einnig, því það sýnir, að hann hefir ekki farið í geita hús að leita ulla; hann hefir bæði kunnað að leita sér efnis og að fara með það.'²²

²⁰ Álit um ritgjörðir. Ný félagsrit (Kaupmannahöfn 1860), bls. 190–200.

²¹ Ný félagsrit (1860), bls. 191–192.

²² Ný félagsrit (1860), bls. 196.

Svo fór áhugi manna á munnmælasögum og öðrum þjóðfræðum sjálf-sagt nokkuð eftir kynslóðum. Árið 1860 getur Maurer um vaknandi áhuga hinnar ungu kynslóðar á því sem hann kallar 'sögur tengdar átthögunum'²³ og skilningi yngri prestanna á þörfum safnaranna. Jón Árnason tók mjög í sama streng.²⁴ Þakkar Maurer þennan áhuga áróðri Hins íslenska bókmenntafélags og Hins konunglega norræna fornfræðafélags.²⁵

Sem að líkum lætur er erfitt að meta nákvæmlega gildi stuðnings Jóns Sigurðssonar forseta við söfnun Jóns Árnasonar. Sama máli gegnir einnig um þá ákvörðun Bókmenntafélagsins að kaupa allt að 1000 eintökum af væntanlegu safni Jóns Árnasonar, því að hún skipti hvorki sköpum um útkomu þess né stærð, en hvorttveggja var ráðið snemma árs 1859.²⁶ Ekki má samt ganga framhjá því, að ákvörðun Bókmenntafélagsins hefur vafalaust tryggt meiri og skjótari útbreiðslu safnsins hér á landi en annars hefði mátt búast við. Jón Sigurðsson vonaðist til, að með útgáfunni 'mundi maður fá ógrynnis fjölda fleiri af þesskonar sögum,' eins og hann komst að orði í bréfi til Maurers 3. sept. 1860.²⁷ Svo má auðvitað líta á samning Bókmenntafélagsins við þýska útgefandann sem nokkurs konar baktryggingu fyrir útkomu safnsins, þó að aldrei reyndi á það. Hver áhrif ritdóms forseta og ákvörðun Bókmenntafélagsins um kaupin hafa getað orðið á söfnun Jóns Árnasonar og hans manna frá því 1860 og þangað til að fullsafnað var til seinna bindis safns Jóns Árnasonar, er hins vegar vandséð og þyrfti nánari rannsóknar við. Samt má örugglega gera ráð fyrir því, að hvorttveggja hafi orðið mönnum ómetanleg hvatning til að duga nú sem best. Um hitt má svo lengi brjóta heilann, hvers vegna Jón Sigurðsson forseti og hans menn studdu ekki Jón Árnason fyrr, t. d. þegar Jón og Magnús voru að koma Íslenzkum æfintýrum á prent. Í því sambandi má geta þess, að Íslenzkum æfintýrum var betur tekið af löndum í Kaupmannahöfn en hérlendis, og Kaupmannahafnardeild Bókmenntafélagsins var þá og lengi síðan valdameiri en Reykjavíkurdeldin. En Jón Sigurðsson

²³ Í formála sínum að *Isländische Volkssagen der Gegenwart*, bls. ix notar Maurer orðasambandið 'die heimatliche Sage.'

²⁴ Sbr. formála Jóns Árnasonar að *Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum I* (Reykjavík 1954), bls. xix–xx.

²⁵ Sbr. *Isländische Volkssagen der Gegenwart* bls. ix.

²⁶ Sbr. bréf Maurers til Jóns Árnasonar í *Ny kgl. saml.* 130, 4to, dagsett 25. mars 1859.

²⁷ Sbr. Bréf Jóns Sigurðssonar — Úrval — (Reykjavík 1911), bls. 294.

var reyndar ekki kjörinn forseti Hins íslenska bókmenntafélags fyrr en 1851, og hefur sennilega talið sig hafa um annað að hugsa það árið en aðstoð við útgáfu Íslenzkra æfintýra. Þá væri líka gaman að komast til botns í því, hvaða áhuga Bókmenntafélagið hafi á þessum árum sýnt á að koma út safni því af þulum, gátum og þjóðkvæðum, sem Jón Árnason og Magnús Grímsson hófust handa um að efna til árið 1845.

Þetta tómlæti Jóns Sigurðssonar um útgáfu sagna og ævintýra fram að 1860 og þjóðkvæða að sagnadönsum undanskildum er samt langt frá því að vera undarlegt, því að fæstir evrópskir þjóðernissinnar litu á söfnun og útgáfu þjóðfræða sem takmark í sjálfu sér. Áhugi þeirra á fræðum þessum var aðallega kominn til af því, að þeim þóttu þjóðfræðin einkar vel til þess fallin að efla þjóðernisstefnuna á ýmsan hátt, t. d. á bókmenntasviðinu. Víða um lönd varð nýtt og jákvætt mat á þjóðfræðum ein meginstoð þjóðlegrar endurfæðingar bókmenntanna. Af meginlandsþjóðum Evrópu urðu Þjóðverjar þar einna fyrstir til og líkt varð uppi á teningnum hjá Tékkum. Hjá þeim síðarnefndu urðu þjóðfræðin einnig mikilsverður þáttur í endurfæðingu tékkneskunnar sem ritmáls. Segja má líka, að þjóðfræðin hafi staðið við vöggu færeysks ritmáls og hjá Finnum varð hið mikla verk Kalevala, sem Elias Lönnrot skapaði úr finnskum söguljóðum, undirstaða þjóðlegra bókmennta og finnsks ritmáls. Hér á landi horfði málið nokkru öðru vísi við. Enda þótt sumir útlendir vinir þjóðarinnar eins og Rasmus Kristján Rask teldi íslenskuna í bráðri hættu á fyrri hluta 19. aldar, voru fáir Íslendingar á sömu skoðun. Þeir vildu auðvitað halda henni fram sem eina opinbera máli landsins, en þeir voru ekki haldnir sama nagandi kvíða um bráð endalok hennar og færeyskir, tékkneskir og finnskir þjóðernissinnar. Þar að auki áttu Íslendingar fornar, merkilegar bókmenntir, þjóðlegar í bestu merkingu þess orðs, sem allar þjóðir öfunduðu þá af, — sumar eins og Danir og Svíar höfðu gert það öldum saman —, og þessar bókmenntir voru einmitt að öðlast alþjóðlega viðurkenningu á öndverðri 19. öld. Hjá Íslendingasögum bliknuðu allar þjóðsögur og hjá Eddukvæðum öll seinni alda þjóðkvæði. Svo höfðu þeir Bjarni Thorarensen og Jónas Hallgrímsson sýnt fram á, að unnt var að endurnýja íslenska ljóðagerð án þess að styðjast við þjóðsögur eða þjóðkvæði. Þetta gátu þeir, vegna þess að samhengið í ljóðagerð þjóðarinnar hafði ekki rofnað. Um bókmenntir í óbundnu máli gegndi hins vegar allt öðru máli. Þetta hljóta þeir, sem fengust við sagna- og leikritagerð að hafa fundið, að minnsta kosti finnst mér ekki einleikið,

að fimm rithöfundar þessa tímabils, Jónas Hallgrímsson, Jón Thorodd-
sen, Magnús Grímsson, Sigurður Guðmundsson málari og Matthías
Jochumsson, sem höfðu allir áhuga á þjóðsagnasöfnun, gripu mjög til
þjóðsagnaefnis. En endurfæðing bókmennta er, sem kunnugt er, ekki
einungis fólgin í breyttu efnisvali heldur einnig endurnýjun stílsins. Þar
skorti fyrirmyndir, og hið mikla og fjölbreytta þjóðsagna- og ævintýra-
safn Jóns Árnasonar hlýtur að hafa bætt verulega úr á því sviði, vegna
þess að þar var bókfest mikið safn dæma um formfastasta þátt talmáls-
ins, sagna- og ævintýrastílinn. Þetta tókst, vegna þess að Jón Árnason
og Magnús Grímsson voru því andvígir, að munnmælasagnir væru
skráðar í fornsagnastíl eða klæddar í ritmálsbúning að öðru leyti, enda
þótti þeim það brjóta herfilega í bága við frásagnarhátt sagnamanna.

En hvað hefur þá getað orðið til þess, að oddvitar þjóðfrelshreyf-
ingarinnar urðu sammála um það að grípa allt að því feginshendi
aðstoð Þjóðverja við að koma safni Jóns Árnasonar á prent og styðja
söfnun hans með ráðum og dáð? Var það einungis til að sýna og sanna
útlendum vinum þjóðarinnar samhug hennar, eða lá þar eitthvað enn
annað á bakvið? Ég skil varla í því, að áhugi nokkurra skálda og rit-
höfunda hafi getað ráðið úrslitum í þessu máli, og voru þó sumir þeirra
áróðursmenn í betra lagi. Ef til vill hefur ein ástæðan verið sú, að
þjóðfrelshreyfingunni hafði vaxið fiskur um hrygg frá því rúmum
áratugi fyrr, þegar þeir Jón og Magnús voru að safna til Íslenskra
æfintýra. Þess vegna hafi þjóðfrelismönnum gefist meira tóm en áður
til að sinna mikilsverðum þáttum íslenskrar menningar, sem áður höfðu
verið vanræktir. Breytt stjórn málaástand hefur einnig getað átt þátt í
þessum áhuga. Með því að slíta þjóðfundinum 1851 með valdboði
höfðu Danir sýnt, hver völdin hafði. Þetta varð mörgum mikið áfall,
en þó létu foringjar þjóðfrelshreyfingarinnar ekki meir hugfallast en
svo, að þeir sneru sér að verslunarmálunum frekar en gefast alveg upp.
Það tókst að fá fram verslunarfrelsi árið 1854, en eftir það vannst
ekkert á í neinu máli um hríð. Að sönnu var þjóðfrelshreyfingin farin
að sækja aftur í sig veðrið árið 1858, en ekki er unnt að neita því, að
baráttan hafi gengið miður, svo ekki sé tekið sterkara til orða. Þessar
ástæður hafa svo getað leitt til þess, að það hafi verið samantekin ráð
oddvita þjóðfrelsisflokksins að beina kröftum eins margra liðsmanna
hans og kostur var að jákvæðu samþjóðlegu starfi til að styrkja innviði
íslenskrar menningar. Þeir hafi séð þann grænstan að skipuleggja mynd-
arlegt átak í menningarmálum til að freista þess að leiða hugi manna

frá hrútleiðinlegu stjórn málaástandi, sem einkenndist af stöðugu þófi við dönsku stjórnina út á við og ógnarlegu sundurlyndi vegna fjárkláðans inn á við. Sé þessi tilgáta mín eitthvað nærri sannleikanum, varpar hún að minnsta kosti nokkru ljósi á það, hvers samhent forystusveit getur verið megnug í fámennu og lítt lagskiptu þjóðfélagi.